

Klaus Lichtblau

Mannheim Károly és a történelmi idő problémája

Mannheim Károly ismételten rámutatott arra, hogy tudásszociológiájának központi motívumai a historizmus tapasztalatának köszönhetőek. Ezért magától értetődő volt számára, hogy a modern szociológia különböző változatait korának szociális és világnézeti áramlatai formálták. A modern világnézeteknek a vélemények feletti uralomért folytatott, Mannheim által elkerülhetetlennek tekintett harca ennyiben nemcsak tárgya volt tudásszociológiai munkáinak, hanem egyúttal központi kihívás is saját tudásszociológiai kordiagnózisának tervezete számára. Mint minden modern világnézeteknek, az ő tudásszociológiájának is a versengő világtelmezésekkel szemben kellett beigazolódnia. Mannheim szerint ebben a versengésben azokat az elméleteket lehet a leginkább adekvátnak tekinteni, amelyek lehetővé teszik a legátfogóbb pillantást az adott történelmi konstellációra.

Ezért Mannheim tudásszociológiáját illetően is helyesnek bizonyul a „léttel összekötöttség” kritériuma. Mannheim „léttel összekötöttnek” nevezte azt a gondolkodást, amelynél az eredmény a megfigyelő mindenkori álláspontjától függ. A létkötöttség ugyan nem zárja ki az ismeretek diszkurzív megalapozásának lehetőségét, ámde érthetővé teszi, hogy a gondolkodás logikai érvényessége és szociális elfogadottsága nem azonosak. A megfigyelői álláspontok a mindenkori szociális helyzettől függően különbözhetnek. Így a privilegizált rétegekhez tartozók Mannheim szerint rendszerint másként gondolkoznak, mint az alsó rétegekhez tartozók. Azonban a megfigyelői álláspontok a számukra mindenkor tipikus belső időátélés szerint is eltérhetnek egymástól. Mannheim ezt a tényállást érthetővé tette mind a különböző generációk együttélésének fenoménján, mind a „konzervatív” és a „progresszív” gondolkodás különböző időátélésén. Kétségtelen, hogy az együttlétező generációk élhetnek ugyanabban a kronometrikus időben. De ez nem zárja ki, hogy a generációk e teljesen különböző belső élményidőknek megfelelően észlelnek és értelmeznek. Hasonló módon különbözik a „konzervatív” és a „progresszív” ember időátélése: az előbbinek a jelen a dicsőséges múlt végpontja, az utóbbinak ellenben az emberiség jövőbeli magasabb fejlődésének a kiindulópontja. Tehát mind a generációs elhelyezkedés, mind a konzervatív és a progresszív ember különböző jelenátélése számára az „egyidejű nem egyidejűsége” a jellemző, amely az ezzel mindenkor együtt járó történelmi időtapasztalatok centrális különbségeire utal (MANNHEIM 1970, 246).

Ebből a szempontból a mindenkori szociális helyzet perspektivizmusa – amelyet Mannheim elemzéseinek középpontjába állított – az egyes szociális csoportok és generációk különböző időérzékelése által is formálódik. Lehetséges-e egyáltalán egységes időtudatot kifejleszteni tekintettel a modern társadalmak ezen háttérére? És a manheimi tudásszociológia vajon mivel járult hozzá korának korszakos önmegbizonyosulásához? Mert az, hogy a modern gondolkodás válsága egyúttal elvá-

laszthatatlanul összekapcsolódik annak a történelmi világgépnek a válságával, melynek kimunkálásában évszázadok óta különböző generációk vettek részt, olyan meggyőződés volt, amit Mannheim Károly osztott Ernst Troeltsch-sel, és ami őt egyáltalán tudásszociológiai kutatásaira indította (TROELTSCH 1922).¹ Mannheim azonban Troeltschtől eltérően már nem táplálta a reményt, hogy valaha is lehetségessé válik gondolkodásunk történelmi feltételezettségét magának a történelemnek a további végbemene-tele által legyőzni. Mindenesetre a modern tudásszociológiai kutatás szerint abban a helyzetben van, hogy történelmi világgépünk genezisét és szerkezetváltozását egészen a jelenlegi konstellációig képes érthetővé tenni, s emellett megvilágítja az előtünk álló korszakos döntéseket is.

Mannheim ebben az összefüggésben tette azt a javaslatot, hogy a történelmi idő különböző, az európai újkor folyamán kifejlesztett felfogásait az utópikus tudat alakváltozásával magyarázza. Ez persze sem nem magától értetődő, sem nem triviális, mivel Mannheim ezzel a javaslattal az újkori gondolkodás történetét egy nagyobb vallástörténeti összefüggésbe helyezte. Ennyiben nem véletlen, hogy Mannheim kora nagy világnézeti összeütközéseit is kriptó-vallásos nyelven írta le. Mindazonáltal az utópiák rendszerint „kívánságtereket” ábrázolnak, miközben Mannheim elsődlegesen a tudat időiesülése fenoménjának a magyarázatában volt érdekelt. Az utópikus tudatra vonatkozó vizsgálódásának a középpontjában ezért álltak azon „emberi vágyprojekciók”, amelyek a meghatározott „kívánságidők” elképzelésében robbantak ki, és amelyeket chiliasmusokként szokás megjelölni. Mannheim ebben az összefüggésben kifejezetten az újkori tudat chiliasztikus eredetét hangsúlyozta, melynek történelmi fejlődését a mindenkor uralkodó „léttranszcendens elképzelés” és az adott valóság közötti feszültség növekvő elvesztésének az alakjában írt le (MANNHEIM 1969, 179). Ezen megfontolás értelmében csak azok az időképzetek számítanak történelminek, melyeknél a kívánságidő nem azonos a jelenlegi idővel, azonban az utópikus energiák már nem a túlvilágra irányulnak, hanem elkezdik magát a valóságot átformálni. Vagy másként mondván: „Az, hogy valamely konkrét csoport, valamely társadalmi réteg hogyan tagolja a történelmi időt, utópiájától függ.” (I. m. 182.) Az utópiák tehát a mindenkori történelemfilozófia központi alkotórészei, melynek segítségével voltaképpen először válik lehetővé a történelmi idő minőségi differenciálódása. Ez utóbbi azonban nem nyerhető az empirikus történelemszemléletből; gyakran inkább ennek kérdéssé nem tett előfeltevését jelenti (i. m. 196).

Mannheim úgy látta, hogy a szigorú túlvilágra irányultságtól a világon belüli megváltásreményhez vezető fordulat már a reformáció korának millenaris mozgalmában végbement, amelyek további időbeli halogatás nélkül már a jelenben próbálták megvalósítani Isten országát a földön. Az örökkévaló közvetlenül várható jelenbe való betörésének ez a képzete azonban még teljesen történelmietlen volt. Mert az egyedüli időbeli megkülönböztetés, amelyet érvényesülni hagyott, az „értelemidegen” és az „értelemteljesült idő” közötti megkülönböztetés volt. Mannheim szerint itt az újkeresztelő mozgalom millenarizmusa képviseli a legradikálisabb formát, amelyben léttranszcendens elképzelések képesek a valóságot átalakítani. Habár ez a radikalizmus még eredeti vallási indítékoknak volt köszönhető, Mannheim a reformáció korának keresztelő mozgalmát és parasztháborúit interpretálta a modern szociális mozgalmak első újkori megjelenési formáiként. Mindamellett Mannheim szerint a keresztelő millenarizmus minden szempontból történelmi határesetet jelent, mert utópikus elképzeléseit olyan ekszta-

¹ Mannheim Troeltsch-höz való viszonyához lásd MANNHEIM 1970, 246.

tikus látomásoknak köszönheti, amelyek tudatosan absztrahálnak minden tér- és idő-vonatkozástól. Ez volt az a sajátosság, ami miatt Mannheim kiemelte e látomásoknak a misztikus tapasztalathoz való közelségét (i. m. 184).

Az újkori gondolkodás fejlődési dinamikája Mannheim általi rekonstrukciójának kiindulópontja tehát az „értelemteljesült idő” teljesen történelmietlen víziója, amely radikálisan különbözik a jelentől, és amely bármikor bekövetkezhet. Emellett megvalósítása nincs történelmi előfeltevésekhez kötve, hanem itt és most, bármely tetszőleges pillanatban végbemehet. Az emberiség ezen chiliasztikus vágyakozásainak történelemfilozófiai kiformalódása a közvetlenül rákövetkező időben az utópikus tudat transzformációjához vezetett, amely egyúttal az utópia és valóság közötti feszültség növekvő elvesztéséért is felelős. Mannheim az újkori gondolkodás ezzel együttjáró időiesülését azon a módon magyarázta, ahogy az egyes világnézetekben mindenkor konkrétan interpretálták a jelen és az eljövendő értelemteljesült idő viszonyát.

A nagy világnézeti áramlatok, amelyek az európai újkor folyamán döntően hozzájárultak történelmi világnézetünk kiformalódásához, és amelyekkel Mannheim részletesen foglalkozott, a liberalizmus, a konzervativizmus és a szocializmus. Mindazonáltal az utópikus tudat történelmében belül a konzervativizmus olyan határesetet jelent, amellyel a továbbiakban még részletesen foglalkoznunk kell. Ennek az újkori tudattörténetnek a másik, ellentétes végén Mannheim szerint a szociálforradalmi anarchizmus, a fasizmus és az „amerikai tudat” áll, melyek a saját történelmietlen szemléletmódjuk alapján az újkor folyamán keletkezett történelmi világnézet mindenkor különböző módon, elvileg tették kérdéssé. Mannheim olyannyira fenyegetőként fogta fel ezt a helyzetet, hogy úgy látta, adott egy sorsszerű döntési szituáció, s ennek kimenetelétől függ történelmi tudatunk további fejlődése.

A liberalizmusra jellemző az az elképzelés, hogy a történelem folytonos haladási folyamatot tár a szemünk elé. A liberalizmusban a túlvilági orientáció helyére egy optimista elvárás lépett, hogy a liberális utópia, bár nem azonnal, realizálódhat a valóságban, s hogy a valóság máris ennek a célnak a realizálásához vezető úton található. A történelmi időt itt lineáris, elvileg kiszámíthatóvá vált haladás- és fejlődésfolyamatként értelmezik, amely ezért már nem is tartalmaz kellemetlen meglepetéseket. A liberális utópia ennyiben a „haladás” végtelenségével azonos, melynek nincs ésszerű alternatívája.

A Karl Marx és Friedrich Engels által alapított szocialista világnézet is még sok tulajdonságban osztozik ezzel a liberális történelemképpel. A történelem végbemenetelét itt is haladási folyamatként értelmezik, amelynél a folytonos társadalmi fejlődés fázisai és a válság, a társadalmi megrázkódtatás fázisai szabályosan váltakoznak. Marx és Engels arra törekedett, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet szükségszerűségét bizonyítsák és egyúttal bizonyos fokig kiszámíthatóvá tegyék. Ugyanakkor véleményük szerint is adott volt egy bizonyos játéktér a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetet felgyorsító forradalmi akció számára. De a szemükben persze a sikeres politikai forradalom olyan társadalmi keretfeltételekhez van kötve, amelyeken az ember önkényesen nem teheti túl magát. Ezért határozottan elutasították azt az anarchista elképzelést, hogy a forradalom kitörése nem függ társadalmi „törvényszerűségektől”, hanem bármikor végbemehet. Mannheim olyasformán értelmezte a marxista forradalomelméletet, hogy benne a lázadás elképzelése „bürokratikus beütést” kapott. Persze Marx és Engels sem lett volna képes teljesen megszabadulni attól az elképzeléstől, hogy a sikeres forradalmi tett számára létezik „szerencsés

pillanat”, amely egyértelműen nem látható előre, és amely ennyiben kihangsúlyozza a politikai szféra elvi irracionálisát. Céljuk kétségtelenül az volt, hogy az irracionálisat, amennyire lehetséges, racionalizálják azért, hogy a lázadás sorsát egészében ne a pillanatnyi helyzettől tegyék függővé. Ezért jellemezte Mannheim a marxista történelemfilozófiát „az irracionális tett racionális elgondolásaként”, amelynél a történelem átélése „igazi stratégiai tervvé” vált (i. m. 191).

Miközben a liberalizmus és szocializmus utópikus elképzelései elvileg a jövőre irányulnak, a konzervatív utópia ezzel szemben a múlt újraértékelésén nyugszik. Ezen utópia szerint a múlt és a jelen nincs egymástól radikálisan elválasztva, hanem a múlt belenyúlik a jelenbe, s meghatározza még az aktuális átélést és cselekvést is. A hagyománnyal való forradalmi szakítást tudatosan elutasították, és elvetették a jelen történelemfilozófiailag megalapozott utópikus jövőelképzelések javára történő leértékelését. A konzervatív gondolkodás alapján véve ezért nem rendelkezik sem utópiával, sem történelemfilozófiával: „utópiája” inkább tiszta ellenutópia. Mert az utópikus a konzervatív gondolkodás szerint már magában a világban jelen van: „Értelmi cél és valóság, kellés és lét itt nem válnak el.” (I. m. 203.) Ezért nemcsak a múlt jelentőségének a felfedezése köszönhető a konzervatív gondolkodásnak, hanem egyúttal „az értékeket nemző idő felfedezése” is (i. m. 204).

A konzervatív időátélés emellett a „múlt virtuális jelenlétének” alakjában megjelenő maradandó újraértékelésén nyugszik, mert úgy kezeli a múltat, mintha az még nem lenne lezárva. Mannheim ebben módszertani paradoxont lát, mivel még a konzervatív gondolkodásnak sem sikerül az elmúlt életet ugyanolyan módon megjeleníteni, mint az aktuális átélést. A konzervativizmust azért különbözteti meg fogalmilag a tradicionalizmustól, mert ezt a tradicionalizmushoz képest egy reflexív gondolkodási beállítódás jellemzi. Tehát reflexív mind a liberalizmushoz való viszonya, amelytől polémikusan elhatárolódik, mind az a kísérlete, hogy megjelenítse az elmúlt életet. Ez utóbbi vonatkozásban különösképp a romantika teljesítményei járultak hozzá döntően a történelmi szellem- és kultúratudományok fejlődéséhez. Ez az oka annak is, amiért Mannheim a historizmust, legalábbis módszertani szempontból, a konzervatív gondolkodási áramlat legitím örökösének tekintette (MANNHEIM 1970, 408; MANNHEIM 1984). E felfogás szerint a konzervatív gondolkodás bár történelmi, de nem történelemfilozófiai irányultságú. Mert éppen úgy lemond a múlt leértékeléséről a jelen, mint a jelen leértékeléséről a jövő javára. Nos, Leopold von Ranke ismert diktuma – mely szerint minden korszak ugyanolyan közvetlen viszonyban áll Istennel és ennyiben nem játszhatók ki egymás ellen – éppen ezt jelenti.

Való igaz, a konzervatív gondolkodási áramlat által formált historizmus összehasonlíthatatlan módon gazdagította történelmi tudásunkat. Mindazonáltal mégis a történelemfilozófiai gondolkodás radikális megkérdőjelezését szemlélteti, mert tudatosan lemond az egyes történelmi korszakok megfelelő értékeléséről. Habár a manheimi tudásszociológia maga is a historizmus hagyományában áll, éppen ebből az okból nem tette magáévá annak relativista következtetéseit. Ehelyett arra a kísérletre vállalkozott, hogy a folyamatosan keletkező totalitásnak az elképzelését – amely Hegel dialektikus történelemszemléletének szolgált alapul – legyengített formában gyümölcsözővé tegye a tudásszociológiai kordiagnózis számára. Hegel dialektikus módszere Mannheim szerint egy sikerült szintézist jelent a radikális historizmus és az időtlen fogalmi rendszertan között. A hegeli dialektikán végrehajtott egyedüli kiigazítása abban áll, hogy Mannheim kizárta, hogy az újkori tudat fejlődéstörténete egy napon az egyes gondol-

kodási áramlatok „abszolút szintézisében” dicsőségesen véget ér. Mannheim ehelyett inkább mindig csak „relatív szintéziseket” tart lehetségesnek, amelyekben ugyan összegződik az egész korszak tudása, de – mivel szerinte a történelmi folyamat definitíve nem ér véget – még sincs tartós fennállásuk (MANNHEIM 1969, 132).²

Ennyiben a mannheimi tudásszociológia sem a tudás abszolút formáját képviseli. Az egyedüli, amit a maga számára igényelt, az volt, hogy a kor szintjén álljon, és a modern világnézeteken belül a lehető legnagyobb mértékben vessen számot az ellentétes áramlatokkal. Ez egy bizonyos teljességigény beváltását előfeltételezte, amelyet kétségtelenül nem abszolút módon gondolt el, hanem történelmileg és konkrétan. Kiindulva az egyes gondolkodási áramlatok empirikus állapotfelvételéből, Mannheim szerint egyértelműen lehetséges volt a modern gondolkodás válságának meghaladása, hogy ezzel alapot teremtsenek az emberi szellem új fejlődési stádiuma számára. Erre persze csak akkor kerülhetett sor, ha egy ilyen állapotfelvételen belül azok a pozíciók is szóba kerültek, amelyek elvileg tették kérdésessé a történelmi világszemlélet értelmét.

Mannheim e radikális ellenáramlatokhoz sorolta a francia szindikalizmust és az olasz fasizmust is, amelyek szerinte szoros szellemtörténeti összefüggésben álltak egymással. A szindikalizmust és fasizmust az a hit jellemzi, hogy a politikai lázadás lehetséges eredménye nincs történelemfilozófiai előfeltételekhez kötve, hanem a kedvező körülményeknek és a tettere való eltökéltségnek köszönhető. Itt az egész történelmi folyamat egyetlen „pillanattá” olvad össze, amelyet fel kell ismerni és amelynek bekövetkezése nem valamiféle megismerhető történelmi logikának, hanem a tiszta véletlennek köszönhető. Ebben az esetben puccsista csoportosulások ideológiájáról van szó, vagyis arról, hogy e csoportosulások számára minden történelemfilozófiai konstrukció tiszta „mítosz”; ennél fogva a történelemfilozófiai konstrukciók értelme kizárólag abban rejlik, hogy funkcionalizálják őket a politikai harc szempontjából. A forradalmi szindikalista és a fasiszta ezért nem hisz a történelmi folyamat lineáris jellegében, hanem arra az elképzelésre orientálódik, hogy a kultúra felemelkedése és hanyatlása sokkal inkább ciklikus mintát követ, amelyet azért kell megismerni, mert az a történelemben állandóan visszatér. Ezért a fasiszta gondolkodásban nem véletlenül lép a történelemfilozófia helyére Nietzsche örök visszatéréséről szóló tanítása és Pareto elitkörforgás-elmélete. Mannheim ezeket a törekvéseket – még ha a fasizmus szerinte az európai újkor folyamán kifejlesztett történelmi világgéppel szemben egy „újra primitívizálódást” tár is a szemünk elé – nagyon komolyan vette. Ezek ugyanis a maguk részéről kiutat mutattak a modern válságából, még akkor is, ha ez a kiút közvetlenül a diktatúrához vezetett.

A történelmi világgépet – melynek Mannheim tudásszociológiája elkötelezettnek érezte magát – fenyegető másik nagy veszélyt „amerikai tudatnak” nevezte. Mannheim ezzel a fogalommal egyfelől az észak-amerikai kontinens betelepítésének a sajátosságára utalt, amit évszázadokon keresztül nem korlátoztak természetes határok, s ennyiben kedvezett a megfelelő tudat kiképződésének, mely szerint minden probléma megoldható szervezési és technikai eszközökkel. Másfelől ezzel Mannheim olyan tudati beállítódásra gondolt, ami a szociológián belül az ő korában is kezdett fokozatosan érvényre jutni. Eközben az a – modern szociológia bizonyos válfajait jellemző – tendencia lebegett a szeme előtt, hogy a történelmi összefüggéseket „örökké azonos

²Lásd továbbá MANNHEIM 1980, 44.

törvényszerűségekre” és „egyszer s mindenkor megállapítható típus-szerkezetekre” redukálják (i. m. 218).

Jellemző Mannheimre, hogy az ilyen fejleményekben nem csak a fenyegetőt észlelte, hanem látta az általuk megnyitott új lehetőségeket is. Teljességgel el tudta képzelni, hogy a saját tudásszociológiai kutatásai és a modern amerikai szociológia között gyümölcsöző szintézis lehetséges, ha valaha megadták volna neki az esélyt, hogy az észak-amerikai egyetemi rendszerben gyökeret verjen.³ A nemzetiszocialista hatalomátvétel előtti időben azonban leginkább az attól való félelem mozgatta, hogy az a sajátos konstelláció, amely az újkori gondolkodás fejlődési dinamikájába történő mélyebb bepillantást első alkalommal engedte meg, igen hamar elmúlhat, s ezért arra törekedett, hogy az egyes világnézeti áramlatok közötti komoly dialógus számára használja ki a pillanat kegyét. Eközben a saját tudásszociológiai munkáival érthetővé tette, hogy ennek a dialógusnak adottak a történelmi előfeltételei; és diagnózisa is azt igazolta, hogy a modern gondolkodás válságán belül már régóta megérett az idő a döntésre.

Fordította Cs. Kiss Lajos

IRODALOM

GÁBOR ÉVA (szerk.) 1966. *Mannheim Károly levelezése 1911–1946*. Budapest: Argumentum – MTA Lukács Archívum.

MANNHEIM, Karl 1969. *Ideologie und Utopie*. Frankfurt am Main: Verlag G. Schulte – Bulmke.

MANNHEIM, Karl 1970. *Wissensoziologie*. Auswahl aus dem Werkeingeleitet und herausgegeben von Kurt H. Wolf. Neuwied am Rhein – Berlin: Hermann Luchterhand Verlag GmbH.

MANNHEIM, Karl 1980. *Strukturen des Denkens*. Herausgegeben von David Kettler, Volker Meja und Nico Stehr. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

MANNHEIM, Karl 1984. *Konservativismus. Ein Beitrag zur Soziologie des Wissens*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

TROELTSCH, Ernst 1922. *Der Historismus und seine Probleme*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).

³Ehhez lásd Mannheim 1933. július 26-i Louis Wirthhez írott levelét. (Vö. GÁBOR 1966, 65.)